

УДК 316.42:004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.12>

СОЦІОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: РІВНІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНИХ ОРГАНІВ

Коцан-Олинець Ю.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3217-4780

Коцан-Олинець Ю.Я. Соціологія як інструмент захисту прав людини: рівні правосвідомості та правової культури громадян України та правозастосовних органів.

У статті досліджено рівні правосвідомості громадян України та правозастосовних органів крізь призму захисту прав і свобод людини, окреслено особливості їх правової культури та ролі соціології права у цьому процесі. Зазначено, що соціологія права виділяє низку умов ефективності дії норм права. Серед них – особливості правосвідомості і поведінки громадян, які дотримуються або які порушують вимоги правової норми, юридична практика. Допустимі межі правосвідомості визначаються мірою відповідності її властивостей загальноприйнятим стандартам, нормативно-правовим зразкам, стандартам, які легалізовані в соціумі та виступають принципами соціальної системи. Правосвідомість відображає якісний зріз знань про право, осягнення його необхідної важливості, його включення до механізму особистісної мотивації повсякденної та ситуаційної поведінки. Формування правосвідомості відбувається під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, а також моралі, релігії тощо. Правосвідомість, будучи базовим компонентом правового життя соціуму, проявляється у формі юридичних знань, ціннісного ставлення до права та практики його реалізації, відповідних ціннісно-нормативних засад, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Звідси впливає її така особливість як орієнтованість на формування суб'єктами права умов реалізації своїх прав. Також визначальною рисою правосвідомості визначено сприйняття та відтворення життєвих ситуацій в ракурсі соціальної справедливості, правомірної поведінки та свободи. Деформації правосвідомості, спотворені уявлення про значущість права та його проявів виявляються у правовому нігілізмі, що демонструє низький рівень правової культури загалом. Акцентовано, що правосвідомість загалом сприяє консолідації суспільства, зміцненню законності та правопорядку, виступає найважливішим засобом захисту прав та свобод людини і громадянина. Зроблено висновок, що правосвідомість є частиною індивідуального світогляду та основою правового простору соціуму. Вона є віддзеркаленням ментальності людини, яка уособлює сукупність знань, ціннісних орієнтирів, правових відносин, правомірної поведінки у юридично значущих ситуаціях. Інституціоналізація у суспільстві законності та правопорядку є запорукою формування правосвідомості. Сформована правосвідомість є ключовою передумовою ефективного захисту прав і свобод, оскільки це забезпечує активну позицію громадян України та доброчесність дій представників влади. Громадяни України, знаючи свої права та маючи готовність їх захищати, стають вимогливими до держави, а влада, усвідомлюючи свою відповідальність, належним чином виконує свої зобов'язання.

Ключові слова: людина, права людини, захист прав людини, суспільство, соціологія, правосвідомість, професійна свідомість, правова культура, законність, правопорядок.

Kotsan-Olynets Y.Ya. Sociology as a tool for protection of human rights: levels of legal awareness and legal culture of citizens of Ukraine and law enforcement bodies.

The article examines the levels of legal awareness of citizens of Ukraine and law enforcement agencies through the prism of protecting human rights and freedoms, outlines the features of their legal culture and the role of the sociology of law in this process. It is noted that the sociology of law identifies a number of conditions for the effectiveness of the operation of legal norms. Among them are the features of legal awareness and behavior of citizens who comply with or violate the requirements of a legal norm, legal practice. The permissible limits of legal awareness are determined by the degree to which its properties correspond to generally accepted standards, regulatory and legal models, standards that are legalized in society and act as principles of the social system. Legal awareness reflects a

qualitative cross-section of knowledge about law, understanding of its necessary importance, its inclusion in the mechanism of personal motivation of everyday and situational behavior. The formation of legal awareness occurs under the influence of socio-political, economic, cultural factors, as well as morality, religion, etc. Legal awareness, being a basic component of the legal life of society, manifests itself in the form of legal knowledge, value attitude to law and the practice of its implementation, the corresponding value-normative principles that regulate the behavior of people in society. Hence its peculiarity as an orientation towards the formation of conditions for the realization of their rights by subjects of law. Also, the perception and reproduction of life situations from the perspective of social justice, lawful behavior and freedom is defined as a defining feature of legal awareness. Deformations of legal awareness, distorted ideas about the significance of law and its manifestations are manifested in legal nihilism, which demonstrates a low level of legal culture in general. It is emphasized that legal awareness in general contributes to the consolidation of society, strengthening legality and law and order, and acts as the most important means of protecting the rights and freedoms of man and citizen. The conclusion is made that legal awareness is part of the individual worldview and the basis of the legal space of society. It is a reflection of the mentality of a person, which embodies the totality of knowledge, value orientations, legal relations, and lawful behavior in legally significant situations. Institutionalization in a society of law and order is the key to the formation of legal consciousness. A formed legal consciousness is a key prerequisite for the effective protection of rights and freedoms, as it ensures the active position of Ukrainian citizens and the integrity of the actions of government representatives. Ukrainian citizens, knowing their rights and being ready to protect them, become demanding of the state, and the government, realizing its responsibility, properly fulfills its obligations.

Key words: man, human rights, protection of human rights, society, sociology of law, legal consciousness, professional consciousness, legal culture, legality, law and order.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах динамічного розвитку української державності та модернізації соціально-економічної, політичної та культурної сфер суспільства, визнання регулятивної цінності права та правових явищ, зміни парадигми суспільного розвитку актуалізується роль та значення правової свідомості у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Конституція України, як і чинне законодавство, закріплюють стандарти забезпечення та захисту таких прав. Утім, на практиці конституційні стандарти повною мірою не реалізуються, іноді залишаються формальними, наслідком чого є загострення соціальної напруги, втрата довіри до влади, правового нігілізму, ускладнення ефективної правозастосовної діяльності тощо.

Характерним є ще й те, що при дослідженні правового механізму захисту прав і свобод людини поза увагою залишається така його складова як правосвідомість, яка, власне, є основою реалізації права. В сучасний період розвитку України як соціальної та правової держави, держави конституційної демократії на порядку денному стоїть проблема взаємодії держави та соціуму, оскільки варіативність традицій і нормативних взаємин індивідів та інститутів влади сприяє тому, що правова поведінка суб'єктів права не завжди є законослухняною. Правосвідомість загалом сприяє консолідації суспільства, зміцненню законності та правопорядку, виступає найважливішим засобом захисту прав та свобод людини і громадянина.

Основною формою виразу правосвідомості є формування громадянського суспільства, покликаного забезпечити реалізацію та сприяти самореалізації потреб, законних інтересів та прав людини. Не випадково до важливих критеріїв громадянського суспільства відносять «вміння та готовність його членів захищати свої права, визнавати такі права за іншими людьми, не порушуючи їх» [1]. Це, водночас, характеризує рівень правової культури, що формується правовою соціалізацією. З позицій соціології ця культура формується під впливом суспільства, його структур та інститутів, які зумовлюють генерування правових норм та цінностей, включених у правову свідомість. Відтак деформації правосвідомості, спотворені уявлення про значущість права та його проявів виявляються у правовому нігілізмі, що демонструє низький рівень правової культури загалом.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Про актуальність проблеми захисту прав людини свідчать численні публікації й наукові конференції, присвячені цій тематиці. Зокрема, теоретичним матеріалом вивчення слугували праці таких вітчизняних учених як: Д. Белова, М. Белової, О. Бориславської, О. Білоскурської, О. Водянікова, О. Котухи, М. Костицького, Н. Пархоменко, О. Петришина, Т. Подорожної, Н. Оніщенко, Н. Шаптали та інших. Наразі є низка наукових досліджень, присвячених вивченню правосвідомості як форми суспільної свідомості, його структури, рівнів, функцій, видів тощо. Проте практично відсутні роботи, присвячені аналізу місця, ролі та значення правосвідомості саме у механізмі захисту прав і свобод громадян України, на що вказує актуальність цієї статті.

Мета статті. Метою статті є розгляд проблем соціології крізь призму захисту прав людини в Україні, правосвідомості та правової культури.

Виклад матеріалу. Насамперед зазначимо, що соціологія як наука про суспільство сприймає правові цінності як суспільні феномени, створені внаслідок соціальної взаємодії, міжособистісного конструювання соціальної реальності. Відповідно, поняття правосвідомості розглядається у контексті ментальності. З огляду на це, правосвідомість постає як об'єктивний факт соціального життя, його атрибут та невід'ємна властивість. Правосвідомість відображає якісний зріз знань про право, осягнення його необхідної важливості, його включення до механізму особистісної мотивації повсякденної та ситуаційної поведінки. Суб'єкт права, що володіє високим рівнем правової свідомості, не тільки розуміє свої обов'язки перед суспільством, іншими суб'єктами права, а й усвідомлює свої людські права, володіє гідністю, не допускаючи їх обмеження.

Формування правосвідомості відбувається під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, а також моралі, релігії тощо.

Правосвідомість, будучи базовим компонентом правового життя соціуму, проявляється у формі юридичних знань, ціннісного ставлення до права та практики його реалізації, відповідних ціннісно-нормативних засад, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Звідси випливає її така особливість як орієнтованість на формування суб'єктами права умов реалізації своїх прав.

Також визначальною рисою правосвідомості є сприйняття та відтворення життєвих ситуацій в ракурсі соціальної справедливості, правомірної поведінки та свободи. Справедливість та відповідальність відіграють ключову роль в громадянському суспільстві, забезпечуючи рівність та добросовісність у суспільних відносинах. Справедливість передбачає рівне та справедливе ставлення до всіх громадян, незалежно від їхньої раси, статі, віросповідання, соціального статусу чи інших характеристик. Відповідальність включає в себе готовність нести наслідки своїх дій перед суспільством, законом та моральними нормами [2]. З цих підстав правосвідомість вирізняється формалізмом, визначеністю та категоричністю.

Правосвідомість як формальна категорія слугує для більшості суб'єктів права у певних правових ситуаціях нормою поведінки з конкретними правовими приписами та актами, що регулюють потреби та поведінку людей у соціально-правовому просторі.

Принагідно зазначимо, що соціологія права виділяє низку умов ефективності дії норм права. Серед них – особливості правосвідомості і поведінки громадян, які дотримуються або які порушують вимоги правової норми, юридична практика [3]. Допустимі межі правосвідомості визначаються мірою відповідності її властивостей загальноприйнятим стандартам, нормативно-правовим зразкам, стандартам, які легалізовані в соціумі та виступають принципами соціальної системи.

Ще однією специфічною ознакою правосвідомості є те, що вона проникає не тільки у сферу правових відносин, а й у інші суспільні відносини. Адже для реалізації економічних, політичних та інших відносин необхідною умовою є їх юридичне закріплення в якості форм права.

Правосвідомість суспільства віддзеркалює його ідеологію, загальновизнані правові стандарти, юридичні концепції, теорії, ціннісні доміанти, типові прояви громадської думки щодо права, які вітаються в соціумі. Це відтворюється в правовій культурі суспільства, соціальних груп, окремих індивідів [4]. При цьому, вектор формування індивідуальної правової свідомості починається з інституційного рівня, проникаючи всередину колективів, груп за інтересами. І лише потім через навчання, правову взаємодію чи особистий досвід формується індивідуальне сприйняття правової реальності.

Саме тому, можна зробити проміжний висновок, що на функціонування механізму захисту прав і свобод людини впливають дві групи чинників: по-перше, правосвідомість громадян, які захищають свої порушені права; по-друге, правосвідомість представників уповноважених державних органів (правотворчих та правозастосовних), які створюють правові норми, що регламентують права людини та процедури їх захисту, сприяючи захисту порушених прав. У цьому справедливою є думка тих дослідників, які вказують, що «реалізація конституційних прав, свобод та обов'язків покращується завдяки удосконаленню законодавства та правозастосовної діяльності. Це означає, що якісніше, чіткіше та ефективніше правове регулювання на рівні законів, а також їх належне застосування правоохоронними та судовими органами, є ключовими чинниками для гарантування прав і свобод людини» [5]. Водночас у забезпеченні цих елементів правового статусу особи важливе значення має рівень її правосвідомості.

У той же час соціологічні дослідження свідчать про низький рівень правової культури громадян України, що проявляється у невмінні захищати свої права, пасивності та недовірі до правової системи. Цей низький рівень є наслідком багатьох чинників і негативно впливає на формування правової держави, її консолідацію та розвиток. Багато в чому це наслідок недостатньої уваги держави до проблеми правової, способів захисту прав і свобод людини. У цій ситуації, як наголошує О. Білоскурська, знання прав, свобод та обов'язків не тільки розширює можливості правового захисту своїх законних інтересів, а й характеризує рівень правової культури особистості [6].

Ступінь впливу правосвідомості на функціонування механізму захисту прав людини можна охарактеризувати наступним чином: по-перше, як громадянин України, так і правозастосовний орган повинні усвідомлювати факт порушення прав людини; по-друге, громадянин України повинен використати всі належні йому засоби правового захисту; по-третє, як громадянином, так і правозастосовним органом мають діяти в умовах законності.

Таким чином, реалізація та захист прав і свобод людини, сприйняття приписів правових норм, формування стандартів правової поведінки залежать від стану розвиненості та сформованості основних елементів правової свідомості. При цьому, рівень правосвідомості впливає на вибір мети та засобів, що сприяє формуванню уявлень про результати використання суб'єктивних прав, дотримання та виконання юридичних обов'язків.

Як зазначають вчені, правосвідомість формує поведінкові навички, завдяки яким людина автоматично обирає соціально корисний варіант дій. Це відбувається через те, що правосвідомість, як система знань, оцінок та установок, що стосуються правової дійсності, робить соціально прийнятну поведінку звичною і вбудованою в особистість [7]. При цьому здатність до обрання правомірних цілей та засобів незалежно від ситуації забезпечує правосвідомість, що характеризується правильним уявленням про правомірне та протиправне, знанням вимог та заборон права, переконанням у необхідності їхнього неухильного дотримання та виконання. І саме «Основний Закон України є тим компасом, який скеровує суспільство у напрямі справедливості, забезпечення верховенства права та відокремлення правомірної поведінки від протиправної» - наголошує О. Касмінін [8].

Таким чином, усі структурні компоненти правосвідомості безпосередньо впливають на реалізацію права, у тому числі й на захист громадянами своїх порушених прав. Виховання правосвідомості є ключовим елементом профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю, оскільки формує у громадян повагу до закону, розуміння наслідків протиправних дій та бажання дотримуватися правових норм. Це забезпечує превентивний ефект, що допомагає знизити рівень злочинності, запобігаючи вчиненню як кримінальних правопорушень, так і менш серйозних проступків. Тому розвинена правосвідомість та правова активність є основою верховенства права у цивілізованому суспільстві, фундаментом правової держави.

Високий рівень правосвідомості, її прогресивність, позитивна спрямованість і досконалість, є неодмінною умовою належної правової культури та, водночас, вирішальною передумовою ефективності чинного законодавства. Звідси професійна правосвідомість юриста (законодавця, правозастосовного органу) – це система правових знань, поглядів, уявлень, почуттів і навичок, яка визначає ставлення юриста до права та його професійної діяльності як до справедливої та правомірної, а також його здатність діяти відповідно до закону та принципів права. Вона охоплює як ідеологічні (світоглядні), так і психологічні (емоційні) аспекти, а також практичні вміння та навички, необхідні для якісного виконання професійних обов'язків. Це стійке сформоване позитивне ставлення до чинних правових принципів, норм, а також правові знання, цінності, оцінки, що визначають правильне їх застосування у професійній діяльності.

Професійна правосвідомість включає як знання, так і психологічний настрій, цінності, установки, тобто все те, що складає складну систему «людина». Правосвідомість включає знання чинного права, його основних принципів та вимог. Таким чином, професійна правосвідомість створює відповідну психологічну парадигму правотворчості та правозастосування.

Одночасно не слід недооцінювати соціологічний аспект правосвідомості, що зумовлює перехід від свідомості до дійсності (правової реальності), за умов якої формуються відповідні моделі поведінки. На цьому етапі відбувається осмислення та підтвердження ролі права, дається його оцінка з точки зору моральних критеріїв, усвідомлення необхідності чинної системи законодавства, а також осмислення потреб у зміні та доповненні чинних нормативних правових актів, сприйняття процесів та результатів правозастосовної практики.

На цій підставі в юридичній літературі виокремлюють такі соціологічні показники юристів-професіоналів: здатність здійснювати свою діяльність у межах правових норм і норм моралі, домагатися справедливості, неухильно захищати законність, реалізовувати свої можливості, завойовувати професійний авторитет, бути відповідальним, сумлінним, дисциплінованим тощо [9].

Ключовими складовими професійної правосвідомості юриста є:

1) професійні знання та вміння: фундаментальні та спеціальні правові знання, що дозволяють кваліфіковано вирішувати юридичні проблеми; практичні навички та вміння користуватися юридичним інструментарієм; уміння працювати з інформацією, аналізувати судову практику та шукати шляхи розв'язання конфліктів;

2) цінності та переконання: глибока переконаність у винятковому призначенні права і законності для суспільства; віра в справедливість та захист прав і свобод людини як основну мету діяльності; чесність, порядність і дотримання принципу «ні краплі особистих інтересів»;

3) професійна етика та поведінка: дотримання професійних обов'язків, що є одночасно потребою та готовністю діяти на благо суспільства; розуміння та дотримання правил службового етикету; наявність високих моральних стандартів, які конкретизуються в кодексах етики та статутах.

Професійна правосвідомість формує ставлення юриста до дійсного або бажаного права як до справедливого чи несправедливого, а також до дій людей як до правомірних чи неправомірних. Правосвідомість юриста є рушійною силою його професійних дій, що спрямовані на підтримання порядку в соціумі та захист прав людини.

Висновки. Підсумовуючи підкреслимо, що правосвідомість є частиною індивідуального світогляду та основою правового простору соціуму. Вона є віддзеркаленням ментальності людини, яка уособлює сукупність знань, ціннісних орієнтирів, правових відносин, правомірної поведінки у юридично значущих ситуаціях. Інституціоналізація у суспільстві законності та правопорядку є запорукою формування правосвідомості. Сформована правосвідомість є ключовою передумовою ефективного захисту прав і свобод, оскільки це забезпечує активну позицію громадян України та доброчесність дій представників влади. Громадяни України, знаючи свої права та маючи готовність їх захищати, стають вимогливими до держави, а влада, усвідомлюючи свою відповідальність, належним чином виконує свої зобов'язання. Це, власне, і є запорукою якісного та результативного функціонування правової та політичної систем Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
2. Кірюхін Д. Відповідальність і справедливість. *Філософська думка*. 2014. № 1. С. 64–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_1_8.
3. Балинська О.М., Гуменюк Л.Й. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навч. посіб. / за заг. ред. М.М. Цимбалюка. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 412 с.
4. Книгницький М.М. Поняття та сутність правової культури і процесу застосування права в Україні. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С. 190–194. URL: <https://d.10.32782/1du.2024.3.27>.
5. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія. М.С. Кельман, А.С. Токарська, Л.В. Ярмол, С.Б. Цебенко, А.О. Дутко. Львів: Галицька видавнича спілка. 2020. 220 с.
6. Білоскурська О.В. Обмеження та захист прав людини в умовах збройного конфлікту: міжнародний і національний виміри. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 3. Ч. 1. С. 107–111. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/APP_03_2025-part-1.pdf.
7. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2013. 440 с.
8. Касмінін О. Критерії конституціоналізації: контроль над актами (на практиці конституційного судочинства). *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 41–49. URL: <https://ccu.gov.ua/publikaciya/kasminin-o-kryteriyi-konstytucionalizaciyi-kontrol-nad-aktamy-na-praktyci>.
9. Баб'як, Ю.О. Професійна правосвідомість як складова особистості майбутнього юриста (структурно-функціональний і психологічний аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Педагогіка. Соціальна робота / редкол.: І.В. Козубовська (голов. ред.), В.В. Туряниця, М.І. Блецкан та ін. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 2000. Вип. 3. С. 10–14. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/e1e378d4-14a2-4739-b095-1809c3929cb7>.